

A. GIRDENIS

IŠ KUR VIS DĒLTO /t' /, /d' /?

Ne taip seniai esu rašęs apie *k̂* ir *t̂*, *ĝ* ir *d̂* „maišymą“ pačiose pietinėse „dzūkų“ šnektose¹ – bandžiau parodyti, kad, pirma, tose šnektose kalbamieji garsai yra liežuvio priešakinei resp. užpakalinei bei vidurinei artikuliacijai indiferentiškų fonemų fakultatyviniai variantai ir kad, antra, tokius jų santykius pirmiausia lėmė senųjų *t', *d' (kilusių iš *t*, *d*,ėjusių prieš *i* tipo balsius, ir iš *t_i, *d_i) afrikacija, dėl kurios susidarė spraga (tuščiasis langelis) *T'* tipo priebalsių pozicijoje.

Kalbėdamas apie tuos dalykus, susidūriau ir su „analoginiais“ *î*, *d̂*, vartojamais *kaĩũ* „kačių“, *dė̄·dū* „dėdžių“, *maĩũũ* „mačiau“ tipo formose vietoj laukiamų afrikatų – mėginau pasamprotauti, kad analogija juos galėjusi „sukurti“ tiktai todėl, kad sistemoje buvusios atitinkamos spragos. Atseit, šiaip jau analogija retai kada būnanti naujų fonemų šaltinis, bet šiuo konkrečiu atveju atsitikę kitaip, nes buvusios ypač palankios sąlygos atsirasti naujoms fonemoms².

Šis aiškinimas būtų gal ir ne toks jau beviltiškai prastas, jei negalėtume rasti jam patikimos alternatyvos. O iš tikrųjų, kaip parodė vėlesni apmąstymai, patikimesnį šių faktų aiškinimą ne taip sunku pagrįsti.

Kaip žinoma, visos „dzūkiškosios“ aukštaičių šnektos, kaip ir nemaža kitų aukštaičių, yra visiškai panaikinusios /a/ : /e/, /ā/ : /ē/ opozicijas³. Jų absoliučioje žodžio pradžioje *e-*, *ē-* yra virtę į *a-*, *ā-*, pvz.: *ā·žæras* „ežeras“, *ažærukas* „ežeriukas“, *ā·glē* „eglė“, *aglās* „egles“; *a*, *ā* taip pat atsiranda ir iš *e*, *ē*, atsidūrusių po sukietėjusio priebalsio (pvz., po *l*). Šiaip prieš *e*, *ē* priebalsiai yra suminkštėję, o patys balsiai tariami labai atviri (visose pozicijose artimi *æ*, *ā̄*) ir niekuo

¹ Baltistica, 1979, t. 15(1), p. 23 tt. Čia dar pridurtina, kad, kaip rodo čekų kalbos tarmių duomenys, pakisti iki *t*, *d* gali ne tik *k'*, *g'*, bet net ir *p'*, *b'*, plg. Litomyšlio tradicinės šnektos *tekñe* „gražiai“ < *p'ekně*, *di:lej* „baltas“ < *b'ily*, *koutit* „pirkti“ < *koup'iti*, *dežet* „bėgti“ < *b'ěžeti* (plg. Andersen H. Abductive and Deductive Change. – In: Readings in Historical Phonetics / Eds. Ph. Baldi, R. N. Werth. University Park and London, 1978, p. 313 et passim). Šių faktų akivaizdoje *k̂* ir *t̂*, *ĝ* ir *d̂* maišymas atrodo visai banalus fonetinis reiškinys, nė iš tolo nenusipelnantis to didelio dėmesio, kurį mes jam skiriame (beje, apie tai labai motyvuotai kalbėjo prof. J. Otkupščikovas IV Sąjunginėje baltistų konferencijoje, diskutuodamas su J. Dovydaičiu).

² Žr., pvz., Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966, p. 121tt.

³ Iš pačių lietuvių pirmoji tai aprašė ir įrodė R. Venckutė (žr. jos tezes kn.: Тезисы научных работ студенческой научной конференции. – Вильнюс, 1964, с. 131–132).

nesiskiria nuo visai supriešakėjusių *a*, *ā*, vartojamų po „jotinio“ minkštumo priebalsių. Taigi tarp *a* ir *e*, *ā* ir *ē* čia yra papildomosios distribucijos santykis, aiškiai liudijantis, kad tie balsiai yra dviejų fonemų – *a* ir *ā* alofonai: žodžiai *mēdžūs* „medžius“, *mā·džis* „medis“, *svečūs* „svečius“, *sve·čes* „svečias“ fonologiškai interpretuoti tik kaip */māžūs/*, */švacūs/*, */māžis/*, */švāčas/*⁴.

Ši defonologizacija kartu reiškia ir */t/ : /t'/*, */d/ : /d'/* opozicijų fonologizaciją. Po to, kai *e*, *ē* virto fonemų */a/*, */ā/* alofonais, junginiai *iē*, *dē* turėjo arba sutapti su *tā*, *dā*, arba gauti naują fonologinę vertę – */t'ā/*, */d'ā/*. Tarmė, šių kitimų metu jau turėjusi pozicinę palatalizaciją, žinoma, pasirinko antrąjį kelią, nes jis reiškė tik jau egzistavusių garsų bei požymių fonologinę reinterpretaciją. Junginiuose *iē*, *dē* ir toliau buvo vartojami maždaug tie patys garsai – pakito tik jų foneminė sudėtis. Buvusios savarankiškos fonemos */e/*, */ē/* virto alofonais, o buvę alofonai *i*, *d* tapo atskiromis fonemomis – tik jie nuo šiol beskyrė tokias minimalias poras, kaip *tāko : tēko*, *dañgtis : deñgtis* (= */tākō/ : /t'ākō/*, */dañkćis/ : /d'añkćis/*), kurios iki tol skyrėsi balsinėmis fonemomis.

Nuo šio momento fonemos */t'/*, */d'/* jau egzistavo – minėtieji analoginiai procesai tik praplėtė bei normalizavo jų distribuciją. Morfonologijos atžvilgiu pakitimas *kačū· → kaīū·* buvo labai reikšmingas, nes panaikino produktyvią kaitą, bet naujų fonemų jis nesukūrė.

Dabar esu linkęs manyti, kad ir šiaurės vakarų („Pajūrio“) žemaičių fonemos */t'/*, */d'/* nėra vien tik analogijos padarinys. Analogija ir čia tikriausiai bus lėmusi tik kaitmeninių afrikatų (veikiausiai *č*, *ž*⁴) pakeitimą jau anksčiau susidariusiomis fonemomis *t'*, *d'*. Nelengva tvirčiau pasakyti, kokiomis sąlygomis tie garsai buvo fonologizuoti, bet galima galbūt atsargiai spėti, kad tai atsitiko žodžio gale prieš sutrumpėjusį *-i < -ī*. Tikriausiai šiaurės žemaičių fonologijos raidoje rekonstruotinas toks sinchroninis pjūvis, kai senieji *-Ci* ir *-Cī* tipo junginiai skyrėsi tik priebalsio minkštumu – kietumu⁵. Tuo metu (iki *i* virtimo į *e*) turėjo egzistuoti ir distinktyvinės */t'/ : /t/*, */d'/ : /d/* opozicijos.

Savaime suprantama, kad tokiomis aplinkybėmis */t'/*, */d'/* galėjo būti įvesti vietoj afrikatų tose paradigmose, kuriose afrikata pasirodydavo tik vienoje formoje (pvz.: *vedāu* „vedžiau“: ← **vežāu*, *smīlū* (> *smēlū*) „smilčių“ ← **smīlcū* ir t. t.)⁶.

⁴ Plg. *Baltistica*, 1972, t. 8 (2), p. 190; t. 16 (1), p. 41.

⁵ Suskirstę tų junginių raidą hipotetiniais etapais, gautume šį vaizdą:

I	II	III	IV
<i>-Cī</i>	→ <i>-Cī</i>	→ <i>-Cī</i>	→ <i>-Cī</i>
<i>-Ci</i>	→ <i>-Ci</i>	→ <i>-Ci</i>	→ <i>-Cē</i>

Kaip matyti, III etape *fi : ti*, *dī : di* galėjo skirtis tik priebalsio tembriniais požymiais.

⁶ Tai turėjo įvykti labai anksti – veikiausiai gerokai prieš akūtinių galūnių trumpėjimą. Bet šio pakitimo padariniai buvo išlikę gana „gryni“ net iki XVIII a. vidurio (žr. *Baltistica*, 1972, t. 8(2), p. 185–187).

Šios inovacijos padariniai turėjo išlikti ir po $i > e$, dėl kurio prieš priešakinės eilės balsius $\acute{d}$ ir $\acute{i}$ vėl prarado distinktyvinę galią. Tolesnę morfonologinę raidą jau skatino tos formos, kuriose inovaciniai $\acute{i}$, $\acute{d}$ išliko prieš galūnių užpakalinės eilės balsį. Kadangi šie priebalsiai tose formose funkcionavo kaip savarankiškos fonemos ir, be to, gerokai mažino kaitmeninių afrikatų dažnumą bei funkcinį krūvį, tarmėje susidarė palankios sąlygos visai panaikinti tas afrikatas, pakeičiant jas jau anksčiau egzistavusiomis šioje pozicijoje fonemomis $|t'|$, $|d'|$.

Panašiai, matyt, aiškintinas ir rytų aukštaičių polinkis žodžio gale išlaikyti minkštuosius $-i$, $-d$, nukritus priešakinės eilės balsiui, pvz.: *vá.lgi.ĭ* „valgyti“, *aĩ.ĩ* „eiti“ ir pan. Šiuo atžvilgiu rytiečiai ryškiai skiriasi nuo pietinių vakarų aukštaičių, kurie sutrumpintose formose priebalsį automatiškai sukietina. Be abejo, $\acute{i}$, $\acute{d}$, esantys tik $|t|$, $|d|$ alofonai, būtinai turi savaime sukietėti, kai tik išnyksta jų minkštumą motyvuojantis balsis. Tuo tarpu daugelis rytiečių, kaip ir „dzūkai“, yra patyrę $|a| : |e|$ tipo opozicijų defonologizaciją, todėl ir jų šnektose $\acute{i}$ ir t , $\acute{d}$ ir d atstovauja atskiroms fonemoms bent prieš fonemą $|a|$. Išlaikydami galinių $-i$, $-d$ minkštumą, rytiečiai tik išplečia jau egzistuojančių fonemų distribuciją – balsio išnykimas čia nėra $\acute{i}$, $\acute{d}$ fonologizacijos priežastis (plg. dar : *su žvaigždū ká.kta.i* Trgn).

Šie pastebėjimai paremia žinomą teorinės diachroninės fonologijos teiginį, tvirtinantį, kad vienu fonemų alofonų fonologizacija paprastai būna susijusi su kitų fonemų defonologizacija – jų virtimu vienos fonemos alofonais⁷.

ОТКУДА ВСЕ-ТАКИ $|t'|$, $|d'|$?

Резюме

В южноаукштайтских говорах литовского языка фонемы $|t'|$, $|d'|$ появились в результате дефонологизации оппозиций $|á| : |e|$, $|ā| : |ē|$, которая создала релевантную позицию $-ā$ для $\acute{i}$, $\acute{d}$ и t , $\acute{d}$ и d , ср.: *iā'kə* = $|t'ākō|$ 'пришлось': *tā'kə* = $|tākō|$ 'тропинки'. Аналогичные новообразования типа *kaĩū* ← *kačū* 'кошек' лишь расширили дистрибуцию уже существовавших фонем.

В статье высказываются и некоторые соображения о сходных явлениях, встречающихся в других литовских говорах.

⁷ Plg. Hoenigswald H. M. *Language Change and Linguistic Reconstruction*. — Chicago — London, 1966, p. 93—94. Be to, baigiant galima pridurti, jog tai, kad analogija labai retai tesukuria naujas fonemas, gana aiškiai matyti iš nuolatinio to paties pavyzdžio (rusų *ткѣшь*) kartojimo įvairiuose kalbos raidai skirtuose darbuose (iš naujesnių žr. Anttila R. *An Introduction to Historical Linguistics*. — New York — London, 1972, p. 91; taip pat jo. *Analogy*. — The Hague — Paris — London, 1976 ir lit.; šiame darbe, beje, jau netgi manoma, kad analogija čia veikia tik išryškino, o ne sukūrė naują fonemą).